

A SZÖVEGTAN IRODALOMELMÉLETI TÁRSTUDOMÁNYAI

SZERDAHELYI ISTVÁN

1. Minthogy a különféle szövegfajták sorában léteznek szépirodalmi szövegek, nyilvánvaló és köztudott, hogy a szövegtan társtudományainak sorába tartozik az effajta szövegek elméleti kérdéseivel foglalkozó diszciplína is.

1.1. Szépirodalmiaknak azokat a szövegeket nevezem, amelyeknek értékstruktúrájában az esztétikai érték kitüntetett jelentőségű. E kitüntetett jelentőségnek két alfaja van. Játshat az esztétikai érték a szöveg értékstruktúrájában kizárólagos vagy uralkodó szerepet (s ez esetben az *autonóm művészeti irodalomhoz* tartozó szöveggel állunk szemben), de lehet (az *alkalmazott művészeti irodalom* szövegeiben) az értékstruktúra alárendelt szerepkörű értékfajtája is, ha elengedhetetlen, úgynevezett konstitutív eszközérték (vö. SZERDAHELYI: 1995. 70, 135-177).

1.2. A szépirodalmi szövegeket elméleti szempontból vizsgáló diszciplínát nálunk legelterjedtebben *irodalomelméletnek* szokás nevezni. A vele szembeállított fogalom az effajta szövegeket történeti szempontból vizsgáló *irodalomtörténet-írásé*, s e két tudományág együttese az *irodalomtudomány*.

Az *irodalomelmélet feladatát* – eléggé kézenfekvő módon – abban lehetne megjelölni, hogy a műelemzéshez szükséges elméleti fogalmakészleteket kell kidolgoznia (vö. SZERDAHELYI: 1995. 482-485).

A közfelfogás négy fő tudományágát különbözteti meg (vö. H. MARKIEWICZ: 1968. 12-14; TAMÁS A.: 1977. 232-233). Az egyik a szépirodalomra teoretikus szempontból átfogóan jellemző sajátosságokat és törvényszerűségeket – ide értve a K. WÓYCICKI (1988. 208-209) által a „pszichológiai poétika” körébe utalt problémákat – kutató *általános irodalomelmélet*. A másik a *műfajelmélet* – amelyet (e szó egyik értelmében) *poétikának*, ritkábban, P. VAN TIEGHEM (1938. 99) nyomán *genológiának* is szokás nevezni –, pontosabb megjelölése azonban az *irodalmi műfajelmélet* lenne, hiszen műfajelméletek más művészeti ágakban is léteznek, sőt, a művészi szférán kívüli szövegosztályok, például a hírközlés körében is (vö. BERNÁTH L.: 1994.).

A harmadik a nyelvészeti stilisztikától (vitatott határvonalakkal) elkülönülő *irodalmi stilisztika*, a negyedik pedig a szövegek hangzásbeli formáját vizsgáló, a nyelvészeti prozodiától (szintén tisztázatlan módon) elkülönült *irodalmi prozódia*; ezen belül a legfejlettebb ágazat a *verstan*.

1.3. Vitatott kérdés, hova sorolandó a meta-irodalomtudomány (vagy irodalomtudomány-elmélet), az az elméleti tudományág, amelynek tárgya az irodalomtudomány, s feladata ilyen módon az irodalomtudomány rendszertani és módszertani kérdéseinek, tételeinek és fogalmi rendszerének vizsgálata (vö. H. MARKIEWICZ: 1986. 7-16). Elterjedt álláspont, hogy ez az irodalomtudomány harmadik ága, mások pedig az irodalomelmélet részeként tárgyalják (vö. F. VODIČKA: 1988. 125).

Megjegyzendő, hogy a németben az irodalomtudomány („Literaturwissenschaft”) szót gyakran szintén egy – némiképp kiterjesztett vizsgálati kör – meta-irodalomtudomány megjelölésére használják (vö. M. WEHRLI: 1960. 5; G. és I. SCHWEIKLE: 1984. 266-267).

Szerintem a meta-irodalomtudomány nem az irodalomtudomány, hanem a tudományelmélet egyik ága (vö. SZERDAHELYI I.: 1995. 495), aminthogy R. WELLEK és A. WARREN (1972. 54-65) is mellőzi az irodalomtudomány ágazatainak áttekintésében. Nem hallgathatom el végezetül azt sem, hogy e meta-irodalomtudomány létének csaknem egyetlen jele az, hogy tudományrendszertani helyéről vitatkoznak; az irodalomtudomány rendszertani és módszertani kérdéseinek, tételeinek és fogalmi rendszerének problémái napjainkban szinte teljesen tisztázatlanok. (Nem véletlen, hogy – amint ezt a *Helikon* 1976. 4. száma is demonstrálta – nemzetközi vita folyik arról, tudomány-e egyáltalán az irodalomtudomány?)

1.4. Terminológiai szempontból jelezni kell itt végezetül azt is, hogy az irodalomelméletet igen gyakran – főként az angol és francia nyelvterületen – poétikának nevezik, s az irodalomelmélet szót a szakirodalom egy része a fenti fogalomtól eltérő értelemmel használja. A német szaknyelvben a „Literaturtheorie” nagyjából az általános irodalomelméleti és a meta-irodalomtudományi kutatások gyűjtőfogalmát jelöli (vö. G. és I. SCHWEIKLE: 1984. 265-266). Ennek nem része a műfajelmélet, irodalmi stilsztika stb.; ezért mondja például M. WEHLI (1960. 95) is, hogy „A műfajok tanáról, ha nem az irodalom alapfelosztását jelenti, nem is lehet tudni, hogy tulajdonképpen hova tartozik”, s így „bizonytalan helyzete” van az irodalomtudomány rendszerében (vö. még H. TURK: 1976.; H. MAINUSCH: 1981.).

Nálunk e fogalom kettéváltan jelentkezik. Egyesek, mint NYÍRÓ L. (1980.) az irodalomelméletet az általános irodalomelmélettel azonosítják (kizárva belőle tehát a stilsztikát, műfajelméletet stb.), mások, mint BONYHAI G. (1980.), a meta-irodalomtudományt nevezik irodalomelméletnek.

2. További – s immáron nemcsak terminológiai, hanem fogalmi – problémákat okoz a poétika szó sokértelműsége. Ha történelmi jelentésváltozásaitól (vö. G. G. SAINTSBURY: 1949., J. KÖRNER: 1968., H. WIEGMANN: 1977.) eltekintünk is, és csak mai értelmezéseire tekintünk, akkor is a (homályos körvonalú) fogalmak riasztó sokasága soraközik fel mögötte.

Két jelentését fent már jeleztem; egyrészt a műfajelmélet, másrészt az irodalomelmélet szinonimája.

2.1. Harmadik jelentésében viszont költészetelmélet, azaz a szépirodalmon belül megkülönböztetett, költőinek nevezett szövegosztály elmélete. Ez utóbbinak mibenléte felől tájékozódva pedig a legkülönfélébb meghatározások–felfogások kavalkádjába ütközünk. (A szóhasználat e zavarossága és önellentmondásossága miatt az irodalomelmélet neves képviselőinek egy része arra a következtetésre jutott, hogy a költészet műszavának használatát jobb lenne elkerülni.) Ha csak a szó legelterjedtebb jelentéseit vizsgáljuk, a következő elgondolásokat különböztethetjük meg (vö. M. WEHLI: 1960. 67-69; SZERDAHELYI I.: 1972.; A. HORN: 1978. 136-137).

2.2. A legrégebbi hagyományokhoz igazodó fogalomhasználat szerint (hiszen a szépirodalom terminus csak a XVIII. század közepétől terjedt el, korábban e fogalmat a költészet szóval jelölték) a költészet a szépirodalom szinonimája, értékhangsúly nélkül. A szépirodalom fogalma azonban itt (ellentétben a korábbi költészetfogalommal) jórészt az autonóm művészeti irodalomra szűkül le, kizárva az alkalmazott művészeti irodalom legtöbb műfaját.

A német szakirodalom egy részében – amely az irodalomelmélet szót nem használja – az irodalomelmélettel azonos értelmű poétika („Poetik”) terminussal jelölt tudományág az így felfogott költészet vizsgálatára hivatott (vö. G. von WILPERT: 1969. 575). Ám a német szakirodalom más részében ugyanez a terminus már három jelentésű: egyrészt költészetelméletet, másrészt az „igazi” költészet gyakorlati normáinak tanát, harmadrészt költészetkritikát jelent (vö. G. és I. SCHWEIKLE: 1984. 332), ahol a költészet („Dichtung”) szó többértelműsége miatt nem tudni, mindez pontosan milyen szövegekre vonatkoztatandó. Hasonlóan elmosódott az angolszász nyelvterületen használt poétikafogalom (vö. A. PREMINGER – T. V. F. BROGAN: 1993. pm, főként 739-743, 929-938).

2.3. A XIX. század második felére tekinthet vissza az a szóhasználat is, amelyik szerint a költészet az igazán értékes szépirodalom megjelölése, szemben a „csak irodalom”-ként felfogott szövegsztályokkal. Ez jelentheti:

- a) az autonóm művészeti irodalom értékes részét a sikerületlen autonóm alkotásokkal és az alkalmazott művészeti irodalommal szemben (ez a legközhasználatúbb értelmezések egyike; elterjesztésében Gundolf és a George-kör játszott nagy szerepet; vö. H. LUKÁCS B.: 1970. 92-93).
- b) Jelentheti a legértékesebb, a legnagyobb műalkotásban is csak helyenként megvalósuló – közelebbről meg nem határozott – értéktényező „kegyelmi állapotát” (B. CROCE: 1936.);
- c) vagy közelebből is meghatározott értéktényezőkkal (illetve azoknak tekintett tényezőkkel) rendelkező szövegek összességét. Ezek az értéktényezők igen különbözőek lehetnek. R. JAKOBSON korai, az orosz formalizmus „osztranyenije”-elgondolásának jegyében fogant meghatározása szerint (1988. 40-41) például a költészet fogalma változó, s csak a költőiség, a poétikai funkció állandó, ennek lényege pedig abban rejlik, hogy „a szót szónak érzékeljük, nem pedig az elnevezett tárgy reprezentánsának vagy érzelemkitörésnek”, a szó mint „jel nem olvad össze a tárggyal”, s így „a szavak és szintaxisuk, jelentésük, belső és külső formájuk nem közömbös mutatói a valóságnak, hanem megvan a saját súlyuk és értékük.” M. DUFRENNE (1963. pm, főként 37) ehhez hasonló felfogása szerint a költészet visszaállítja a nyelv ősi állapotát, természetességét és frissességét.

Más felfogásban viszont ez az értéktényező a „szimbólum” a pusztán „kifejezéssel” szemben, a „műhosz” és „logosz” ellentétéként (O. WALZEL: 1937.), vagy a goethei értelemben felfogott szimbolikusság (vö. L. BERIGER: 1942.), ami verses formával párosul, a szabadverset, mint „elfajulást” kizárva, de a prózát nem, mert a költészet az „igazság és szépség” összekapcsolódása (vö. L. BERIGER: 1943.). A hasonló példák hosszan folytathatók.

Mindezek a költészet-fogalomértelmezések természetesen megfelelő poétika-konceptciókkal is párosulnak. Ezeket azonban többnyire csak az igények szintjén szokás megfogalmazni. Leginkább az orosz formalista iskolát hozzák olyan hírbe, miszerint kidolgozott poétikával rendelkezett volna, mert az övé „az egyik legkorábbi szisztematikus kísérlet az irodalomtudomány önállóságának megteremtésére” (A. JEFFERSON: 1995. 28). Valójában pedig semmiféle szisztematikus elgondolása nem volt; KÖNCZÖL Cs.

(1974. 49) szavaival: „a »formalisták« számos esetben hevesen tiltakoztak az ellen, hogy valamiféle átfogó elméletük lenne. Teoretikusan voltak ellenfelei mindenfajta rendszerő teóriának.”

2.4. Egy harmadik – igen elterjedt, de inkább csak köznapi–publicisztikus – szóhasználat szerint a költészet a verses szövegek megjelölése. Tudományos rangot egyedül R. JAKOBSON próbált adni neki francia strukturalista korszakában úgy, hogy egy (diletáns) versfogalmat nyelvészeti szakzsargonban megfogalmazva a „poétikai funkció” lényegeként azt jelölte meg, hogy ez „az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti” (1969. 224). Ezzel egyidejűleg a francia strukturalizmus pánlingvisztikai koncepciójával összhangban – azt is bejelentette, hogy: „A poétika a verbális struktúra problémáival foglalkozik, ahogyan a festészet elemzése a képi struktúrával. Minthogy a nyelvészet a verbális szerkezet átfogó tudománya, a poétika a nyelvészet szerves részének tekinthető” (uo. 212).

JAKOBSON költészetmeghatározása világhírűvé és igen széles körben elfogadottá vált; kellően érthetetlen lévén, igen kevesen vették észre, hogy voltaképpen csak egy (rossz) versmeghatározás (vö. A. HORN: 1978. 134-140). A poétika tudományrendszer-tani helyének kijelölésére vonatkozó elképzeléseit azonban még a nyelvészek is elutasították (vö. Th. A. SEBEOK: 1960.).

A vers és a költészet azonosítása egyébként ahhoz a durva terminológiai önellentmondáshoz vezet, hogy a költészet köréből kirekesztődnek a prózaköltemény műformája, melynek már a neve is mutatja, hogy költői, noha nem verses, ugyanakkor viszont a reklámversikék, csasztuskák és egyéb rigmusok költészeti alkotásoknak minősülnek.

E szóhasználat utóbbi buktatóit kikerüli az a fogalomértelmezés, mely szerint a költészet az autonóm művészeti irodalom értelmében felfogott verses szépirodalom szinonimája. Ezt a felfogást vallotta HEGEL (1980. 3. 185-245) is, aki a köznapi érintkezés és a tudományos alkotások szövegeit nevezte prózának, s az autonóm-művészeti irodalmat költészetnek; ennek azonban szerinte – a „prózával” szemben, ahol ez csak esetlegesen bukkan fel – szerves tartozéka a verses forma is. Azzal az ellentmondással nem törődött, hogy az autonóm művészeti irodalom jelentős része (a szó más, mai értelmében) próza.

Ez a fogalomértelmezés is napjainkig él, de további differenciálódással aszerint, hogy mit tekintünk versnek: –

- a) mindenfajta vers jellegűen, lapközépre tördelt írásképzű szöveget (s akkor a szabadvers is vers);
- b) csak a „kötött”, „metrikus” ritmussal rendelkező szövegeket.

2.5. Egy újabb szóhasználatban a költészet a líra szinonimája. Ebben az esetben a poétika a líraelmélettel lenne egyenlő, de a líraelméleteket nem szokás poétikáknak nevezni. Ez a megoldás sem szerencsés – és jobbára szintén csak a zsumalisztikus–köznapi szóhasználatot jellemzi –; így egyrészt az epikus és a drámai költészet rekesztődik ki, másrészt a prózaköltemények jelentős hányada is, amely nem lírai.

2.6. Gyakori továbbá, hogy az emelkedett stílusú vagy a különleges retorikai-stilisztikai alakzatokkal ékes, gondolatrítmusos, fokozottan képszerű, szimbolikus jelentésű

szövegek körével azonosítják a költészetet. Számos költeményből azonban e vonások hiányozhatnak (vö. MARTINKÓ A.: 1964. 26).

2.7. A magyar szakirodalomban az 1960-as évek második felétől terjedő (de a külföldi által is visszaigazolt, vö. A. HORN: 1978. 136-137) fogalomértelmezés szerint a költészet azon szövegek összessége, amelyek a tartalmakat különleges intenzitással közvetítő formszerkezetekkel rendelkeznek. Magyarán: a költői szövegekben a kifejezésre jutó tartalommennyiség és a kifejezéshez felhasznált szövmennyiség hányadosa sokkalta nagyobb, mint a nem költői szövegekben.

E felfogás jogosultságát nagymértékben valószínűsíti az a tény is, hogy a fent említett szóhasználatok ilyen átértelmezéssel mind beilleszkednek a költészet e fogalmába, s ugyanakkor megszabadulnak önellentmondásaiktól. (Kimutatható ugyanis, hogy mind a verses forma, mind a kifejező írásképm, a különleges retorikai-stilisztikai alakzatok, gondolatrítmusok, mind pedig a képszerűség, a szimbolikus áttételesség közös lényege a tömörség fokozása. Ha tehát ezekkel külön-külön nem is azonosítható a költészet, s egyenként nem is szükségszerű a jelenlétük minden költői szövegben, másfelől viszont ezek a költészet legfontosabb lehetséges formszerkezetei – aminthogy a lírai kifejezés-mód és a költői tömörség között is lényegi kapcsolatok vannak, noha költőiek nem csak lírai művek lehetnek (vö. SZERDAHELYI I.: 1972. 107-141).

2.8. Léteznek végül egyéni költészetfogalmak is, mint például Ch. CAUDWELLÉ, aki szerint „a költészetet ritmikai, lefordíthatatlan, irracionális, nem szimbolikus, konkrét; azonkívül sűrített esztétikai affektusok jellemzik” (1960. 138), vagy D. STAUFFERÉ (1946.), aki szerint a költészetet az jellemezné, hogy egzakt, intenzív, szignifikáns, konkrét, komplex, ritmikus és formális. Még olyan költészetfogalmak is szép számmal akadnak, amelyeknek határai az irodalmon túlnyúlva, más művészeti ágakra is kiterjedtek (vö. SZERDAHELYI I.: 1972. 145-146).

2.9. Szerintem a költészetrel foglalkozó (a műfajelmélet keretei között elhelyezkedő) tudományágat nem szükséges poétikának nevezni, hiszen erre ott van a *költészet-elmélet* szó, amelyet („Dichtungswissenschaft”) egyes német szerzők is használnak (vö. például C. KLUCKHOHN: 1952.). Saját terminológiai javaslatom (amelyet egy most készülő, nagyobb terjedelmű monográfiában fejtek ki) az lenne, hogy a poétika az irodalmi műfajelmélet-azon-változata, amely nemcsak az irodalmi műfajok rendszerének és az egyes műnemek-műfajok (valamint alműfajok stb.) sajátosságainak leírására vállalkozik, hanem valamennyi úgynevezett műfajteremtő tényező tüzetesebb vizsgálatára is.

3. Ha ennek megfelelően a poétikát az irodalomelmélet hagyományos tudományágai közül a műfajelmülethez kapcsolhatjuk is, további probléma jelentkezik, amennyiben tudomásul vesszük a *retorika* létét.

E tudomásulvétel a közismert rendszerezésekre nem jellemző. Se WELLEK és WARREN, se MARKIEWICZ kézikönyve, se a közkeletű lexikonok „irodalomelmélet” vagy „poétika” címszavai nem jelzik, hogy a retorikának valami köze lehetne az irodalom-elmülethez – másutt azonban, például amikor a stilisztika problémáit vagy a „negyedik műnem” elgondolásait tárgyalják, hirtelen kulcsfogalomként kezdenek dolgozni a retorikával.

3.1. Mint ismeretes, a retorika a szó szorosabb értelmében a szónoki mesterség tudománya (szónoklattan), azaz az olyan nyilvános beszéd megalkotásának és előadásának

elmélete, amely képes hallgatóságának meggyőzésére, támogatásának megnyerésére. Ha így fogjuk fel, már akkor is átfedi az irodalomelmélet körének egy részét, hiszen a szónoklat (régebben egyértelműen, újabban vitatottan) a szépirodalom (úgynevezett „negyedik műnemének”) része. (Ugyanakkor ismeretanyaga jóval tágabb körű is, mint az irodalomelméleti kutatások lehetséges tárgyköre, hiszen magába foglalja a beszéd betanulásának, emlékezetbe vésésének és előadásának – kiejtés, légzés, hangsúlyozás, beszédtempó, taglejtés, arckifejezés stb. – műfogásait is.)

3.2. Nagy hagyományú, már ARISZTOTELÉSZ előtt is fejlett (vö. O. NAVARRE: 1900.) kutatásai azonban valójában messze túlnyúltak a szónoklattan fogalomkörén. Amint ezt ARISZTOTELÉSZ (1982. 5-10, vö. még 277-279) is hangsúlyozta, e diszciplínát a meggyőzés lehetséges módjait minden tárgykörben vizsgáló, egyetemes tudományként fogták fel. Ebből következően az ókorban a stilisztikai kutatások a retorika keretein belül fejlődtek (még hozzá egyedülállóan magas fokra), a líra, verses epika és dráma területeit is átfogták, s a műfajelméleti rendszerezés problémáira is kitertek. Ezek a hagyományok a XIX. századig tovább éltek (vö. G. KENNEDY: 1980.; VÍGH Á.: 1981.; G. UEDING – B. STEINBRINK: 1986.).

A XX. század első felében a retorika a modern (a költői formszerkezeteket mellőző) szónoklás és közírás elméleti és gyakorlati ismereteinek tudományaként létezett, s e feladatkörben ma is igen termékeny (vö. WACHA I.: 1994.).

3.3. Az 1940-es évektől azonban megfigyelhető volt, hogy fejlődése (eleinte főként az angol nyelvterületen) új irányt véve ismét a szépirodalom felé közelített. Napjainkra már jelentős művek tárgyalják kifejezetten az irodalomelméleti hasznosítás célzatával a klasszikus retorika kategóriarendszerét (vö. H. LAUSBERG: 1960.; SZABÓ G. Z. – SZÖRENYI L.: 1988.), s a neoretorika néven az 1960-as évek elején fellépő irányzat kutatási tárgya voltaképpen egybeesik az irodalmi stilisztika elméleti ágazatáéval; ezen belül csak bizonyos (főként a strukturális nyelvészet és a szemiotika eredményeit kamatoztató) módszertani elveivel alakított ki magának viszonylag új arculatot (vö. VÍGH Á.: 1977., 1979.; V. FLORESCU: 1982.).

A francia strukturalizmus irodalomelméleti koncepcióiban szembevetően felerősödtek a retorikai vonások, s a dekonstruktivizmus szerint az igazi irodalomtudomány voltaképpen nem is egyéb, mint filológia, retorika és „a trópusok episztemológiájának kutatása” (J. H. MILLER: 1977. 451). Ha az effajta divattudományos túlzásoktól eltekinthetünk is, annyi bizonyos, hogy az irodalomelmélet és a retorika viszonyának tisztázása igencsak szükségesnek mutatkozik.

4. Újabb, nem kevésbé bonyolult probléma az irodalomelmélet viszonya az *irodalomesztétikának* nevezett tudományághoz. Mint ismeretes, az esztétikán belül az egyik nagy kutatási terület a *művészetelméleté*, s ennek tudományágai közül az úgynevezett *ágazati esztétikák* (például irodalomesztétika, zeneesztétika, filmesztétika stb.) a különböző művészeti ágak esztétikai szempontú elemzésére hivatottak. Teljességgel tisztázatlan azonban, hogy hol húzható meg a köztük és az úgynevezett *elméleti művészettudományok* (irodalomelmélet, zeneelmélet, filmelmélet stb.) közötti határvonal. (A kérdésnek már a feltevése is csak az irodalomteoretikusok körében ismeretes.)

4.1. A legvalószínűbb elgondolás szerint az ágazati esztétikai és a művészettudományi kutatások absztrakciós fokukban különböznek. Az ágazati esztétikákhoz tartozná-

nak ilyen módon például azok a munkák, amelyek azt elemzik, hogy a művészetre átfogóan jellemző lényegi sajátosságok miként érvényesülnek az adott művészeti ágban, vagy amelyek az adott művészeti ágat más művészetekkel való összehasonlításban vizsgálják stb. Ezzel szemben a művészettudományok elméleti ágazatai az effajta kérdéseket mellőzve, a szóban forgó művészeti ág ismeretanyagának vizsgálatára korlátozódnának, s ennek az ismeretanyagának logikai szempontú és elvontabb tárgyalását nyújtják (mint például az irodalmi műfajelmélet vagy a verstan stb.), így elkülönülve a konkrétabb és történeti szempontú művészettudományi ágazatoktól is (vö. M. WEHRLI: 1960. 54; TAMÁS A.: 1977., 1979. 4; Z. LEMPICKI: 1988. 216).

4.2. Ez az elkülönítés azonban ritka, inkább a kézikönyvek elméleti okfejtéseiben, mint a gyakorlatban létezik. Az elméleti munkák a jelzett kérdésköröket átfogóan tárgyalják, s csak a történeti szempontú vizsgálatokkal szemben mutatnak eltérő arculatot. Hogy – példának okáért – valamely kutató az „irodalomesztétika” vagy az „irodalomelmélet” műfajmegjelöléssel bocsátja-e közre munkáját, ez legtöbb esetben nem tárgymódszerbeli különbségeket jelez, hanem pusztán azt, hogy az illető az esztéta vagy az irodalmár szakmai körökhöz áll-e közelebb.

Ennek megfelelően ismeretes is olyan álláspont, mely szerint az ágazati esztétikák és a művészettudományok legáltalánosabb elméleti ágazatai között nincs különbség, az „irodalomesztétika” és az „irodalomelmélet” s a többi ilyen megjelölés tehát voltaképpen azonos értelmű, illetve az ágazati esztétikák voltaképpen nem léteznek (vö. NYÍRÓ L.: 1980. 171). Tény, hogy a legnevezetesebb kézikönyvek (WELLEK és WARREN, H. MARKIEWICZ monográfiái, G. von WILPERT, G. és I. SCHWEIKLE lexikonjai) az irodalomesztétikát nem tartják számon, s e megjelölés a nemzetközi szakirodalomban műcímeként is viszonylag ritka. Az olyan kiváló munkák, amilyen – az újabb szakirodalomban – HORN A. (1993.) irodalomesztétikája, azt bizonyítják viszont, hogy e megkülönböztetés jogos. Ismeretes végezetül F. VODIČKA (1988. 124-125) álláspontja is, aki úgy véli, hogy a poétika (értve ezen irodalomelméletet) „az esztétika része”.

5. Tisztázatlan kérdés az is, hogy az irodalomelméleti kutatási területeken folyó vizsgálatokat, illetve a felsorolt tudományágakat lehet-e (s ha igen, miként) két alágazatra bontani, megkülönböztetve a vizsgált formák morfológiai (alaktani) jellegzetességeire redukált feladatkörű, leíró ágazatokat és e formák tartalomkifejező lehetőségeit kutató, funkcionális ágazatokat (vö. SZERDAHELYI I.: 1995. 489-490).

6. A legnagyobb problémák azonban abból adódnak, hogy az irodalomelméletet az általános irodalomelmélet, irodalmi műfajelmélet, irodalmi stilsztika és irodalmi prozódia-verstan ágazataira bontó, hagyományos felosztás két szempontból sem elfogadható.

Egyrészt az említett tudományágak nem a maguk egészében, hanem csak elméleti ágazataikkal sorolhatók az irodalomelmélet körébe (tehát például a verstanból csak a verselméleti diszciplína, a verstörténeti nem). Másrészt pedig az irodalomelméleti kutatók mind elvi feladataikat, mind tényleges eredményeiket tekintve messze túlnyúlnak az említett ágazatokon.

Nem nehéz felismerni, hogy az irodalomelmélet fenti négy ágazata együttvéve sem elégítheti ki a műelemzéshez szükséges elméleti fogalomkészletek kidolgozásának igényeit, hiszen kutatási területeik nem fedik a számításba veendő területek mindegyikét, nevezetesen

- a) a nyelvi kifejezés síkjához kapcsolódó formaszervezetek;
- b) a nyelv tartalmi síkján mutatkozó formaszervezetek;
- c) a tematikai kategóriák;
- d) műfaji kategóriák;
- e) valamint az irodalmi műalkotásokban kifejeződő eszmék–intenciók jellegzeteségeit tükröző fogalomrendszer teljes körét.

Ez nem jelenti minden esetben azt, hogy az irodalomelméleti jellegű kutatások térképén fehér foltok vannak – bár akadnak ilyenek is –, csupán azt, hogy az irodalomelmélet önállóvá szerveződött tudományágainak rendszere nem vág egybe az ilyen jellegű kutatások területi egységeinek rendszerével. Ezért tehát az utóbbiakat külön is szemügyre kell vennünk.

6.1. A legfejlettebb a nyelv kifejezési síkjához kapcsolódó formaszervezetek kutatási területe. Noha átfogó tudományága nincsen, az egyes részproblémák megoldásának eljárásai viszonylag itt a legkidolgozottabbak.

Az írásjelek, a „látható nyelv” kifejezőképességének vizsgálatai főként a modern stilsztikákban nyertek jelentősebb figyelmet, de fontos adalékokat szolgáltatnak ehhez az újabb verstani kutatások is.

A beszédhangokhoz kapcsolódó formaszervezetek átfogó vizsgálatára az irodalmi prozódia hivatott. S jóllehet ez a nyelvtudományban kifejlett ágazat az irodalomtudományon belül egyelőre inkább csak nevében és a létrehozására vonatkozó igény hangoztatásában létezik, a retorikai-stilsztikai és verstani kutatások révén itt is megbízható támpontokkal rendelkezünk; feltérképezetlen terület csak a próza és a vers határán álló átmeneti formák világa.

6.2. A nyelv tartalmi síkján mutatkozó formaszervezetek közül a mikroszerkezetek tüzetes számbavétele az ókori retorika és a modern stilsztika erőfeszítéseinek köszönhetően jórészt szintén megtörtént, s a lineáris sík közepes és makroszerkezeteinek kutatása – a műfajelméleti vizsgálatok keretei között – szintén előrehaladottnak mondható.

Annál feltűnőbb hiányossága viszont e kutatási területnek az, hogy a vertikális építkezés közepes és makroszerkezeteinek kutatása egyelőre nemigen jutott túl azon a ponton, hogy felismerték az effajta szerkezetek létezésének tényét. Az előrehaladást itt az is gátolja, hogy az irodalompszichológia sem tárta fel azokat a mechanizmusokat, amelyek segítségével a szöveg legkülönbözőbb helyein szétszórt mikroszerkezetekből a teljes mű befogadása során emlékeztünk a közepes és makroszerkezeti egységeket felépíti.

6.3. A tematikai kategóriák kutatásával-rendszerezésével foglalkozó elméleti tudományág napjaink irodalomelméletében még az igény megfogalmazásának szintjén sem létezik. Testvértudománya, a tématorténét (vagy más néven tárgytorént, motívumtörténet) – s a ROBERT CURTIUS által bevezetett toposzkutatás – pedig az irodalomtörténet-írásban túljutott már a kezdeteken, s a folklorisztikában a motívumindexek, típuskatalógusok munkálatai révén igen előrehaladottnak is mondható.

E tudományág feladatai a képzőművészeti ikonológia feladatkörével lennének párhuzamosak, s az effajta kutatások fontosságát az is jelezheti, hogy a tematikai szempontok figyelembevétele nélkül a münemi-műfaji fogalomrendszer kidolgozása sem lehetséges.

6.4. Az eddigiekben felsorolt kutatási területek által külön-külön vizsgált szerkezetek – mint műfajteremtő tényezők – komplex és más (például funkcionális–művészetfaji, irodalomszociológiai) szempontokkal kiegészített elemzése a műfaji kutatások szektora. Az erre specializálódott műfajelmélet diszciplinárisan létezik, és publikációinak számát tekintve is virágzik ugyan, sőt, terminológiája is egyre gyarapodik (igaz, jobbra olyan módon, hogy például a líraelmélet–drámaelmélet–epikaelmélet hármasságából a legutóbbi átkeresztelik narratológiának, s így egy új tudományág látszatába kerül). Sem a fogalomrendszere, sem a módszertana nem eléggé korszerű azonban ahhoz, hogy az iránta mutatkozó igényeket kielégíthesse, s emiatt kifejezetten „rossz hírű” ágazata az irodalomelméletnek (vö. M. WEHRLI: 1960. 95; VOIGT V.: 1971.).

6.5. S jóllehet a szellemtörténeti irányzat kutatásai és a körülöttük zajló viták során fő vonalaikban körvonalazódtak a stilisztikai stílusfogalomtól megkülönböztetett, tágabb (a mű egységét megteremtő formaelv) értelmében felfogott stílus mibenlétére vonatkozó elgondolások, az irodalmi stíluselméletnek legfeljebb az alapfogalmi adottak.

A századforduló óta igen jelentős stílustörténeti és stílustipológiai – sőt, újabb stíluszociológiai – vizsgálatok által felhalmozott ismeretanyag pedig e területen igen megkönnyítené az eddig hiányzó elméleti általánosítás munkáját.

6.6. Az irodalmi műalkotásokban kifejeződő eszmék–intenciók, tehát a művek legbelső tartalmi magvát tükröző fogalomrendszer kiépítésére hivatott irodalomelméleti ágazat viszont szintén azok közé tartozik, amelyeknek léte egyelőre még az igények szintjén sem fogalmazódott meg. E területen eddig inkább az irodalomelméletnél jóval absztraktabb szinten mozgó irodalomesztétikai kutatások mutattak fel hasznosítható elgondolásokat.

7. A fenti áttekintés alighanem kellően szemléltetheti, hogy a szövegelmélet irodalomelméleti társtudományai egymáshoz való viszonyának kérdései (a zürzavarosság menően) megoldatlanok. Manapság, a posztmodernizmus divatja idején nem is látok különösebb esélyt arra, hogy e helyzeten az irodalomtudomány belső kezdeményezései változtatnak majd. Annál örvedetesebb, hogy a feltűnő dinamikával fejlődő hazai szövegelmélet támaszt ilyen igényeket; lehet, hogy ez a külső impulzus régóta hiányzó eredmények elérésére serkenti az itteni kutatásokat is.

Irodalomjegyzék

ARISZTOTELÉSZ:

1982. *Rétorika*. Budapest.

BERIGER, L.:

1942. Der Symbolbegriff als Grundlage einer Poetik. In: Helicon.

1943. Poesie und Prosa. In: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte.

BERNÁTH L. (szerk.):

1994. *Műfajismeret*. Budapest.

BOJTÁR E. (szerk.):

1988. *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban*. Budapest.

BONYHAI G.:

1980. Az irodalomelmélet logikai-szemantikai vonatkozásai. In: *Literatura*.

- CAUDWELL, Ch.:
1960. *Illúzió és valóság*. Budapest.
- CROCE, B.:
1936. *Introduzione alla critica e storia della poesia e della letteratura*. Bari.
- DUFRENNE, M.:
1963. *Le poétique*. Párizs.
- FLORESCU, V.:
1982. *La rhétorique et la néorhétorique*. Bukarest – Párizs.
- HEGEL, G. W. F.:
1980. *Eszttikai előadások*. 1-2. köt. Budapest.
- H. LUKÁCS B.:
1970. A német szellemtörténet irodalomszemléletéről. In: NYÍRÓ L.: 1970.
- HORN, A.:
1978. *Das Literarische. Formalistische Versuche zu seiner Bestimmung*. Berlin – New York.
1993. *Grundlagen der Literaturästhetik*. Würzburg.
- JAKOBSON, R.:
1969. *Hang – jel – vers*. Budapest.
1988. Mi a költészet? In: BOJTÁR E.: 1988.
- JEFFERSON, A.:
1995. Az orosz formalizmus története és képviselői. In: A. JEFFERSON – D. ROBEY: 1995.
- JEFFERSON, A. – ROBEY, D. (szerk.):
1995. *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Összehasonlító áttekintés. Budapest.
- KENNEDY, G. A.:
1980. *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. Princeton.
- KIRÁLY I. – SZERDAHELYI I. (szerk.):
1970-96. *Világirodalmi Lexikon*. 1-19. köt. Budapest.
- KLUCKHOHN, C.:
1952. *Literaturwissenschaft, Literaturgeschichte, Dichtungswissenschaft*. In: *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*.
- KÖNCZÖL Cs.:
1974. A költői technika teológiája. In: *Literatura*.
- KÖRNER, J.:
1968. *Einführung in die Poetik*. Frankfurt am Main.
- LAUSBERG, H.:
1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. 1-2. köt. München.
- LEMPICKI, Z.:
1988. A tiszta poétika megalapozásának kérdéséről. In: BOJTÁR E.: 1988.
- MAINUSCH, H.:
1981. *Literaturtheorie*. München.
- MARKIEWICZ, H.:
1968. Az irodalomtudomány fő kérdései. Budapest.
- MARTINKÓ A.:
1964. A költői nyelv és a költőiség. In: *Kritika*.
- MILLER, J. H.:
1977. *Nature and the Linguistic Moment*. In: *Nature and the Victorian Imagination*. Szerk. G. B. TENNYSON. Berkeley, 1977.

- NAVARRE, O.:
1900. *Essai sur la rhétorique grecque avant Aristote*. Párizs.
- NYÍRÓ L.:
1980. Az irodalomelmélet mint metatudomány. In: *Literatura*.
- NYÍRÓ L. (szerk.):
1970. *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Budapest.
- A. PREMINGER – T. V. F. BROGAN (szerk.):
1993. *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton – Chichester.
- SAINTSBURY, G. G.:
1949. *A History of Literary Criticism*. London.
- SCHWEIKLE, G. és I. (szerk.):
1984. *Metzler Literatur Lexikon. Stichwörter Zur Wellliteratur*. Stuttgart.
- SEBEOK, Th. A. (szerk.):
1960. *Style in Language*. Cambridge.
- STAUFFER, D.:
1946. *The Nature of Poetry*. New York.
- SZABÓ G. Z. – SZÖRÉNYI L.:
1988. *Kis magyar retorika. (Bevezetés az irodalmi retorikába)*. Budapest.
- SZERDAHELYI I.:
1972. *Költészetesztétika*. Budapest.
1995. *Irodalomelméleti enciklopédia*. Budapest.
- TAMÁS A.:
1977. „Irodalomelmélet” és „irodalomesztétika” címszó. In: KIRÁLY I. – SZERDAHELYI I. 1970-96. 5.
1979. *A marxista esztétika alapjai*. Budapest.
- TURK, H.:
1976. *Literaturtheorie*. Göttingen.
- UEDING, G. – STEINBRINK, B.:
1986. *Grundriss der Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode*. Stuttgart.
- VAN TIEGHEM, P.:
1938. La question des genres littéraires. In: *Helikon*.
- VÍGH Á.:
1977. A retorika újjászületése. In: *Helikon*.
1979. A második liège-i retorika. In: *Helikon*.
1981. *Retorika és történelem*. Budapest.
- VODIČKA, F.:
1988. Az irodalomtörténet, annak problémái és feladatai. In: BOJTÁR E.: 1988.
- VOIGT V.:
1971. A műfajhierarchia és a strukturális elemzés kommunikációelméleti megközelítése. In: *Filológiai Közlöny*.
- WACHA I.:
1994. *A korszerű retorika alapjai*. 1-2. Budapest.
- WALZEL, O.:
1937. *Poesie und Nichtpoesie*. Frankfurt am Main.
- WEHRLI, M.:
1960. *Általános irodalomtudomány*. Budapest.
- WELLEK, R. – WARREN, A.:
1972. *Az irodalom elmélete*. Budapest.

WIEGMANN, H.:

1977. *Geschichte der Poetik*. Stuttgart.

WILPERT, G. von:

1969. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart.

WÓYCICKI, K.:

1988. Az irodalomtörténet és a poétika. In: BOJTÁR E.: 1988.

THE RELATED DISCIPLINES OF TEXTOLOGY IN THE THEORY OF LITERATURE

ISTVÁN SZERDAHELYI

The paper deals with questions of interrelations between textology and its literary theory related sciences. It is stated that these questions have not yet been answered and there is no chance of this state of affairs to be changed owing to inner efforts of literary science. However, it is promising that the markedly developing home textology has raised such a demand.